Válasz Beluszky Pál, Ilyés Zoltán és Lukács László opponensi bírálatára

Mindenekelőtt szeretném hálásan megköszönni opponenseimnek, hogy figyelmesen, értő szemmel alaposan végigolvasták munkámat és meglátásaikkal, pontosításaikkal árnyalták, illetve kiegészítették az általam leírtakat. Ha egy adott témakörrel a kutató hosszú éveken át foglalkozik, óhatatlanul „rááll" a gondolkodása egyfajta irányra, amelyről kritikus, de az ügyet segíteni szándékozó kívülállók tudják új szempontok felvillantásával, az értekezést benyújtó gondolkodási sémájának „lazításával", a hibák kiszűrésével kicsit eltéríteni, más lehetséges utakat is felmutatni.

Opponenseim véleményeinek olvasása közben volt ez az érzésem, azaz hogy eltérő kutatási témakörükből, több évtizedes tudományos tapasztalatukból adódóan jóllehet más és más, de releváns nézőpontokat mutattak fel munkám számára, illetve nemes, segítő szándékkal javították figyelmetlenségeimet.

Beluszky Pál értekezésemhez fűzött megjegyzéseit, kiegészítéseit nagy figyelemmel olvastam és gondoltam át:

1. A földrajzi determinizmus kérdéséhez. El kell ismernem a felvetés jogosságát. A történeti földrajzi, néprajzi művek bemutatták a táji adottságok szervezőerejét, a „táj (előbb utóbb) államot szül" elv vagy legalábbis gazdasági egységet, kapcsolatot létrehozó erő nem elvitatható tételét. Többször beszélgettem erről gazdálkodási, ökológiai vizsgálatokat végző néprajzos kollégákkal, akik szintén úgy vélték, hogy a Kárpát-medence természeti földrajzi adottságai igenis segítették az integrációt, és kialakítottak szerves egymásra utaltságot, belső gazdasági, társadalmi térszerkezeti rendet. Ám köszönöm Beluszky Pál e bírálati bekezdését záró azon velem egyetértő megjegyzését is, amely elismeri és fontosnak tartja alapvető tételemet, amely egyik vezérfonala munkám ezen, a földrajzi determinizmust értelmező részének. Úgy vélem, hogy egyrészt a Trianoni sokk érthető módon olyan útra terelte a két világháború közötti tudományos gondolkodást, amely fokozatosan *megfordította* a kialakuló táji integráció ok-okozati összefüggését, és hogy a Kárpát-medencét egy megfoghatatlan erőtől „kaptuk", hogy berendezzük egy egységes államtérnek, azaz a „kerek, egész" államtér sérülése (Trianon) a teremtési rend elfogadhatatlan megbontását is jelenti, illetve a felbomlott államkeretek a magyar kultúra etnikai környezetéből való kiemelkedését is segítette (ld. mezopotamikus idea). Másrészt pedig munkám ezen részében éppen azt szerettem volna felmutatni, hogy ezeket a szélesebb táji/gazdasági integrációs folyamatokat hogyan írta felül magában a magyar politikai gondolkodásban *is* (ld. a tárgyalt nyelvhatárakciót) már az első világháború előtt a nemzetiségi térszerkezetben rejlő „veszély" felismerése.

2. Beluszky Pál árnyalja a nyelvhatárakció részletes bemutatásánál a népszámlálások nemzetiségi kvantifikációról írt nézetemet. El kell ismernem, megjegyzése jogos. Igen. Minden leegyszerűsítés, azaz a társadalmi folyamatok egyszavas válasszá redukálása nem csak nemzetiségi/etnikai jelenségek értelmezésénél lehetetlen, hanem más mutatóknál is (vallás, foglalkozás és így tovább). Ez a kérdés már a korai, a Fekete-Körös völgyében végzett

vizsgálataimban, majd a gömöri kutatásaimban is gondot okozott. Olyan problémakör ez, melyre igazán megnyugtató válaszokat sem a történeti demográfusok, sem a mai társadalmi folyamatokat kvantifikálni igyekvő statisztikusok sem adnak. Túlmutat jelen válaszom keretein e kérdéskör, de visszatérve az eredeti felvetésre azt kell mondanom, hogy árnyalnom kell ezen statisztikai fejezetet és még tüzetesebben megnéznem, hogy az *adott korban* lehetett-e volna másként gondolkodni nemzetiségi térszerkezetről, mint ahogy az etnikai térképszerkesztők tették. Ám örvendetes módon az utóbbi években éppen ezen a térségünkben igen érzékeny területen, a nemzetiségi felmérések kapcsán, jelennek meg olyan művek, melyek a statisztikai módszertan árnyalásával, soktényezős felmérési rendekkel próbálnak meg választ adni egy-egy területen zajló etnikai változásokról (l. Bottlik Zsolt, Tátrai Patrik, Farkas György írásait).

3. Többször alaposan átgondoltam bírálom azon észrevételét, hogy a munkámon túlmutat a színpreferenciáról írt módszertani rész. El kell fogadnom észrevételét, mert másik opponensem, Ilyés Zoltán is szóvá teszi e fejezet itteni létjogosultságát. Nem volt más szándékom, mint felmutatni egy olyan módszertani példát, amely jól mutatja mondandómat a térképek etnopolitikai céljairól. Ám kétségkívül a gazdag hazai és nemzetközi szakirodalommal rendelkező „térképi trükkök" közül, amelyek az olvasót az arányok megítélésében elbizonytalaníthatják, csupán az egyik, igaz, a leglátványosabb eszköz a színalkalmazás.

4. Köszönöm Beluszky Pál észrevételét a Györffy-Prinz vitával kapcsolatban. Nem volt természetesen szándékomban az értekezés témakörébe nem illeszkedő néprajzi és földrajzi településmorfológiai szakirodalom és kérdéskör bemutatása. Célom az volt, hogy a korszakban zajló morfológiai vitából az etnikai szálat emeljem ki annak érzékeltetésére, hogy a korszakban hogyan vélekedtek az etnikai jellegről mint objektív tájformáló tényezőről és azt szerettem volna röviden felmutatni, hogy honnan jutott el mára a tudományos gondolkodás, azaz hogyan helyezte el az első fejezetben részletesen bemutatott paradigmaváltás az egykori objektív felfogásból a mentális szférába a nemzeti/etnikai táj fogalmát. Szándékom továbbá az volt, hogy – amint azt bírálatában Lukács László kiemelte – értelmezzem: a korabeli néprajz miért gondolkodott az etnikai táj fogalmáról településmorfológiai keretekben.

5. Teljesen jogos Beluszky Pál hiányérzete, amely Kogutowicz művének meg nem említésére vonatkozik. Annál is inkább zavaró a hibám, mivel a kötetet nem csupán a Tisia-fejezetben használtam, hanem itt, a német-magyar kapcsolatokat bemutató részben is, az irodalomlistán is szerepel a tétel, de a jegyzetapparátusból e részfejezetnél valóban kimaradt.

1. Hasonló módon kell *Ilyés Zoltán* első felvetésére válaszolnom, amint azt a determinizmussal kapcsolatban Beluszky Pál jogos észrevételére tettem. El kell ismernem, Ilyés Zoltánnak igaza van abban, hogy túl kizárólagosan fogalmazok a földrajz kétarcúságáról és arról a veszélyről, amit ez a kettős szemlélet hordozhat. Ezt a részt árnyaltabban kell újrafogalmaznom, illetve az is igaz, hogy nem szükségszerű az antropogén geomorfológiát –

mint tipikusan társadalom és természet közötti határterület – művelők elkerülhetetlen „átcsúszása” a társadalmi folyamatok természeti determinisztikus értelmezési keretébe. Amint azonban a válaszom elején írtam, ennél a bírálói megjegyzésénél is el kell ismernem, hogy jogosan van szükség a megközelítési módom igazításra, hiszen nem lehet egyetemesen ezzel a kritikával élni. Ilyés Zoltán érzékeny szemmel sorolja fel az utóbbi évtizedek kutatásait, melyek igenis elkerülik ezt a csapdát.

Ám a két világháború közötti szakirodalomban úgy látom, hogy azok a kutatók, akik magas szinten voltak képesek mind a természeti, mind a társadalmi térfolyamatok értelmezésére, Trianon után – érthető okok miatt –, többször „beleestek ebbe az elméleti verembe.” Természetesen rajtuk *sem* lehet *utólag* számon kérni, mai szemmel értékelni vélekedésüket, ám úgy vélem, hogy az adott *korszak* elméleti szakirodalma nyomán az *akkori* hiányosságokról szólhatunk.

Az értekezésemben arról próbáltam írni, hogy már létezett, azaz rendelkezésre állt volna akár magyar nyelven is az a filozófiai-elméleti háttér, sőt néprajzi kutatási bázis is, amelynek ismeretében és megértő olvasatában a földrajz *elkerülhette volna* a természeti jelenségek és társadalmi folyamatok téves összemosását.

Az természetesen egy igen sarkalatos, mondjuk ki, alapvető kérdés, hogy megtehette volna-e a trianoni döntés közvetlen traumájában a honi geográfia, hogy nem a békerend tarthatatlanságára sorakoztat fel minden lehetséges érvet, hanem új elméleti alapokat dolgoz ki a földrajz számára? A szaktudomány már számos tudománytörténeti írás keretében tulajdonképpen választ adott erre a kérdésre és mutatta be azt az utat, amelyen a fölrajz a két világháború között felsorakozott a néprajz mellé a bibói úgynevezett sorstudományi szerepbe.

2. Köszönöm bírálom hosszabb, kiegészítő írását a Kárpát-medence tájbeosztásról, nevezéktanáról. Magam is úgy vélem, és értekezésemben egy rövid fejezetben ezt igyekeztem felmutatni, hogy mind a természetföldrajz, mind a néprajz egyre árnyaltabban látja közvetlen régiónkat (legutóbb akadémiai értekezésében Borsos Balázs), és egyre finomabb képet fest a medence kulturális tagoltságáról és jó értelemben vett egyenetlenségéről. Úgy is fogalmazhatunk, hogy napjaink tudományos gondolkodása, mind a földrajz, mind a néprajz – nem utolsó sorban éppen Ilyés Zoltán nyomán is – a kárpáti hegykoszorúban nem „merev, nemzeti kulturális védőfalat”, hanem éppen közvetítő közeget lát.

3. Köszönöm bírálom hosszabb, egyetértő kitérőjét a zsidóság térképi reprezentációjának kérdéséről, majd jogos észrevételét a térképek javítandó megnevezéséről.

4. A térképi színpreferenciát elemző rész szerepeltetésére a válaszomat fentebb, Beluszky Pál hasonló észrevételénél megtettem. Opponensem az e fejezetet értékelő bekezdéseiben több hibára hívja fel a figyelmet. Ezeket mindenképpen javítanom kell (például a jegyzetben szereplő, de az irodalomlistán feloldatlanul maradt tételek, térkép nevének nem pontos használata), az észrevételek teljes jogosságát tisztelettel elfogadom.

Tartalmi kérdés viszont, hogy mely térképeket tartunk norai emlékezeti helyeknek? Abban az értelemben elfogadom Ilyés Zoltán álláspontját, hogy a magyar nemzet számára a legkarakteresebb emlékezeti hely Teleki Carte Rouge térképe, amely a nemzetközi irodalomban is leggyakrabban képviseli a honi etnikai térképészetet és egyben – grafikus ikonként – „a magyar nemzeti térszemléletet", de továbbra is úgy vélem, az emlékezeti hely puha, plasztikus terminusa igen befogadó. Úgy értem, és amint azt disszertációmmal is szerettem volna felmutatni, hogy nem csak a „dolgok/tárgyak" (jelen esetben térképek), hanem a hozzájuk kapcsolódó traumatikus történetek, szerkesztési körülmények, események épp úgy alakítják nemzeti identitásunkat mint maguk a vizuális tartalmak. Amint azt munkám 176. oldalán írtam, a Közép-Európa Atlasznál nem csak azt tartom fontosnak, és az emeli a térképkötetet a nemzeti emlékezeti helyek közé, hogy a magyarságot érintő térfolyamatokat nagy területi összefüggésekben értelmezi, „hanem annak a heroikus küzdelemnek az emlékezete is, amellyel az intézet munkatársai az összeomlás, a háborús végjáték közepette is igyekeztek a „magyar ügyet" saját szakterületükön szolgálni."

Habár kezelhetőségének és kivitelezhetőségének egyszerűsége (nem kötet, hanem egy lap), tömeges elterjedése és sok-sok évtizedes széleskörű ismertsége révén a Carte Rouge alapvető norai nemzeti emlékezeti hely, ám amint azt a honi térképtörténet írás bemutatta, az Atlasz 1993-as újbóli megjelentetésével, gyors, széleskörű megismerésével, illetve a háborús körülmények között készült hatalmas munka elismerésével a Közép-Európa Atlasz az etnikai térképezés „gyöngyszemévé" vált (Kocsis 1996: 172. o.). Azaz ebben az esetben *nem* az *idő*, hanem a közelmúltban megismert *„beleírt történet"* és felismert jelentőség helyezi napjainkban egyre markánsabban az Atlaszt a nemzeti emlékezetet meghatározó térképi/vizuális helyek közé.

5. Végezetül figyelemmel olvastam opponensem inspiráló felvetéseit arról, hogy milyen irányban lehet tovább bővíteni kutatásaimat.

Szintén köszönöm *Lukács László* elismerő bírálatát és munkámhoz fűzött számos észrevételét, elemzését. Igen köszönöm, hogy érzékeny szemmel elismeri és értelmezi munkám néprajzi vonulatát, eredményeit.

A kartográfiatörténeti konkrét kérdésére a válasz összetett. A témakörben született főbb összegző munkák alapvetően két nagyobb korszakra különítik el a nemzetiségi térképek szerkesztésének történetét:

– a 19. század utolsó harmadáig tartó szakaszra, amelyben egyszerű vonalakkal, felületi ábrázolási módszerrel közvetítték képet a nemzetiségek területi elhelyezkedéséről, illetve

– a második etapra, amikor a meginduló, rendszeres statisztikai felmérések adatai alapján szerkesztettek egyre finomodó módszertani készlettel térképeket. Kocsis Károly írásai és Tátrai Patrik friss bibliográfiai összegzése (2007) átfogó képet adnak térségünk etnikai térképészetének történeti alakulásáról.

Jómagam Plihál Katalin háttérkutatása alapján első magyarországi nemzetiségi térképként Korabinszky János *Novissima regni Hungariae…* (1791) című térképét jelölném meg. Habár napjainkban elmarasztalják e térképet a nemzetiségi viszonyok pontatlan ábrázolásáért, de legalább saját lexikonjára támaszkodva „kísérletet tett a szerző a nemzetiségek elhelyezkedésének bemutatására.” Ám természetesen „e téma pontos térképi ábrázolásának nehézsége hosszú ideig akadályozta a megbízható nemzetiségi térkép szerkesztését hazánkról” (mindkét idézet: Plihál Katalintól: 1999: 45. o). Korabinszky földabroszának mégis az a nagy értéke, hogy térképe a nemzetiségi viszonyok felvázolását komplex módon, azaz az ország természeti és gazdasági erőforrásainak részletes bemutatásával *együtt* tette meg.

Lukács László másik kérdésére a válasz a szaktudományban meghonosodott terminussal, a „nemzetiségi kartográfiai harc” fogalmával foglalható össze, amely az első világháborút lezáró békerendszer megszületését kísérte térségünkben (Kocsis 1996: 168–169.). Az előzőekben idézett tudománytörténeti írások és bibliográfiai listák részletes alapossággal tárgyalják azokat a térképeket, melyeket béketárgyalásokra a magyar földrajz és néprajz készített (Kocsis, Tátrai). Bátky Zsigmond, Kogutowicz Károly, Dörre Jenő, Lux Ernő, Teleki Pál változatos méretarányú és módszertani készlettel megszerkesztett térképeivel – így például a legrészletesebb, a Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly által jegyzett 45 óriási lapból álló, pontmódszerrel készült *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint* (1918) (1:200 000) című művel – igyekeztek a kutatók a béketárgyalások számára háttérbázist biztosítani. Arra az opponensi kérdésre a választ, hogy pontosan kik és miért rendelték e térképeket, részben a már publikált visszaemlékezések, naplók, feljegyzések, illetve a megjelent nemzetiségi politika iratgyűjteményeik jelentik, ám úgy vélem, hogy a levéltárak mélyén számos, az általam bemutatott nyelvhatárakció dokumentumaihoz hasonló írott forrás fedezhető még fel az etnikai kartográfiai gyakorlat vélt politikai mozgatórugóiról, feltehető etnopolitikai szándékairól.

Köszönöm Lukács László a nemzeti táj képzetéről általam írtakhoz adott német vonatkozású kiegészítéseit. Német, észak-európai és angolszász néprajzi, etnológiai szakirodalom nyomán a honi néprajztudományon belül és egyre markánsabban jelenik meg a szimbolikus nemzeti „életvilágok”, illetve a természeti tájak „nemzeti feltöltésének” kérdése (ld. például az Alföldről Albert Réka, illetve Erdélyről éppen Ilyés Zoltán írásait).

Szeretném végezetül ismét megköszönni opponenseim figyelmes értékelését, türelmét és fáradozását, amellyel értekezésemet és a munkámon keresztül természetesen engem megtiszteltek.

Debrecen, 2011. november 5. *Keményfi Róbert*